

ВИБІР БЕЗ ВИБОРУ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПРОФЕСОРА Д. Б. ФРАНКА*

Венгер А. Г. Вибір без вибору: штрихи до портрета професора Д. Б. Франка.

Стаття присвячена біографії відомого вченого-психіатра, професора Д. Б. Франка (1870–1942). Професійну освіту Д.Б. Франк здобув на медичному факультеті Юр'ївського університету, після закінчення якого працював у провідних лікарнях Російської імперії. На початку ХХ ст., з метою підвищення професійного рівня, перебував за кордоном, переймав досвід у відомих європейських спеціалістів. Брав участь в Російсько-японській та Першій світовій війнах (як лікар). Під час встановлення радянської влади в Україні працював у Харкові. В 1921 р. його обрали професором Катеринославського медичного інституту, в якому він спочатку працював на кафедрі психології на посаді завідуючого, а згодом став завідувачем кафедри психіатрії. В Катеринославі займався дослідженням феномена людоїдства, результатом якого стала монографія з цієї теми. У 1930-1940-х рр. працював в Ігреньській психіатричній лікарні. В період нацистської окупації робив евтаназію частині пацієнтів. Був розстріляний за національною ознакою в часи Голокосту.

Ключові слова: Д. Б. Франк, медицина, психіатрія, Дніпропетровськ, евтаназія, Ігрень.

Венгер А. Г. Выбор без выбора: штрихи к портрету профессора Д.Б. Франка.

Статья посвящена биографии известного ученого-психиатра профессора Д. Б. Франка (1870-1942). Профессиональное образование Д. Б. Франк получил на медицинском факультете Юрьевского университета, после чего работал в ведущих клиниках Российской империи. В начале ХХ в. с целью повышения профессионального уровня пребывал за границей, набираясь опыта у ведущих европейских специалистов. Как врач принимал участие в Российской-японской и Первой мировой войнах. Во время установления советской власти в Украине работал в Харькове. В 1921 г. был избран профессором Екатеринославского медицинского института, в котором сначала работал на кафедре психологии на должности заведующего, а потом заведовал кафедрой психиатрии. В годы работы в Екатеринославе занимался исследованием феномена людоедства, результатом которого стала монография по данной теме. В 1930-х – начале 1940-х гг. работал в Игреньской психиатрической больнице. В период нацистской оккупации производил евтаназію части пациентов. Был расстрелян по национальному признаку во время Холокоста.

Ключевые слова: Д. Б. Франк, медицина, психиатрия, Днепропетровск, евтаназия, Игрень.

Wenger A. G. Wahl ohne Wahl: Abrisse der Biographie von D. B. Frank.

Der Artikel widmet sich der Biographie eines unbekanntes Psychiaters, Professor D. B. Frank (1870-1942). Berufsbildung erhielt Frank an der Medizinischen Fakultät der Jurjew Universität, danach arbeitete er in führenden Kliniken des Russischen Reiches. Zu Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts, um sein berufliches Niveau zu verbessern, war er im Ausland, lernte von führenden europäischen Experten. Nahm an den Russisch-Japanischen und Ersten Weltkrieg teil (als Arzt). Während der Gründung des Sowjetregimes in der Ukraine arbeitete er in Charkow. 1921 wurde er zum Professor am Jekaterinoslaver Medizinischen Institut gewählt, wo er zunächst als Psychologe in der Abteilung für Psychologie tätig war und dann Leiter der Abteilung für Psychiatrie wurde. Am Jekaterinoslaver Institut

* Статтю написано в межах виконання міжнародного проекту “Useless People”: The Extermination of Psychiatric Patients during the Nazi Occupation of Ukraine, підтриманого німецьким Фондом «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» у межах програми досліджень забутих жертв націонал-соціалізму, здійснюваного дослідницькою командою у складі Г. Грінченко (Харків), О. Петренко (Бохум), В. Науменко (Харків), А. Венгер (Дніпро).

untersuchte er das Phänomen des Kannibalismus, das zu einer Monographie über dieses Thema führte. In den 1930er – 1940er Jahren arbeitete er im Psychiatrischen Krankenhaus von Igren. Während der Nazi-Besatzung wurden einige Patienten eingeschläfert. Er wurde während des Holocaust auf nationaler Basis erschossen.

Schlüsselwörter: D. B. Frank, Medizin, Psychiatrie, Dnepropetrovsk, Euthanasie, Igren.

Venger A. G. The Choice Without Real Chance to Choice: Hatches to the Portrait of professor D. Frank.

The article is devoted to the biography of professor D. B. Frank who was a well-known scholar and psychiatrist. Frank graduated from medical faculty of Yurivski university. Later he worked in the leading clinics of the Russian empire. At the beginning of XX century he went abroad to take over the experience of the prominent European specialists. His aim was to enhance his professional level. As a doctor he participated in Russian-Japanese War and World War First. After the Soviet rule had been established, Frank worked in Kharkiv. In 1921 he got professor position in Katerynoslav Medical Institute. There he headed the Department of Psychology and later the Department of Psychiatry. During his Katerynoslav period he researched the phenomenon of cannibalism and then he published a monograph on this topic. He also worked in Igren psychiatric clinic that was in Dnipropetrovsk. During the Nazi occupation the physicians of that hospital had to kill mentally ill patients according to the order of the Nazis. Patients were given morphine, ammonia and other medical preparations. During the years of occupation, 1,200 patients were killed in this way. At the first stages of euthanasia program Frank's task was to select candidates for it – Jewish people, seriously ill patients and the communists. Nevertheless the cooperation with the Germans did not save his life. D. Frank was executed by shooting during the Holocaust as he was a Jew.

Keywords: D. B. Frank, medicine, psychiatry, Dnipropetrovsk, euthanasia, Igren`.

Медицина, як і будь-яка інша галузь знання про людину, нерозривно пов'язана з долею науковців, які формували та нині створюють її обличчя. В процесі свого становлення і медицина як галузь науки і дослідники, які її розвивали та навіть просто лікували людей, неодноразово опинялись у складних, іноді критичних обставинах. Саме такі умови у 1930–1940-х рр. склалися в цивілізаційному осерді Європи – Німеччині. З приходом до влади нацистів медицина посіла одне із провідних місць у внутрішній політиці Рейху – їй відводилася особлива роль у дотриманні так званої расової гігієни. До того ж нацисти розпочали активну пропаганду щодо необхідності очистити суспільство від «баласту». До «баласту» вони у тому числі відносили психічно хворих та невиліковно хворих людей. Результатом цієї політики стала поява програми «Т-4», суть якої зводилася до знищення шляхом евтаназії певних категорій хворих та людей з особливими потребами.

Згадана вище політика проводилася й на окупованих територіях, зокрема в СРСР, а отже, і сучасної України. Історії реалізації нацистської політики стосовно психічно хворих за радянських часів приділяв увагу відомий лікар О. Федотов [12]. Лише в останні роки цій темі було присвячено цілу низку історичних розвідок колишнього головного лікаря Харківської обласної клінічної психіатричної лікарні № 3 П. Петрюка та його колег [5–12]. У своїх працях вони в основному зупиняються на кількісних характеристиках втрат у межах України, перелічуючи одні з найбільших акцій знищення психічно хворих на території сучасної

України, що відбулися у Києві, Харкові, Херсоні, Дніпрі (Ігрені) та інших містах. Коротка згадка про період нацистської окупації Дніпропетровська та події, що відбувались в Ігренській психіатричній лікарні, міститься у ювілейній історичній праці «Из века в век» [4], присвяченій двохсотліттю цього закладу.

Довгі роки сюжети, пов'язані з трагічною історією радянської психіатрії за часів Другої світової війни, не були предметом ґрунтовного

вивчення. Причини цього полягають у тому, що архівні матеріали, пов'язані з цими подіями в Україні, були засекречені, і лише з 2011 р. вони були відкриті дослідникам. Перед істориками ще стоїть завдання їх ґрунтовного вивчення та осмислення.

Доступні документи дозволяють порушити цілу низку наукових проблем, пов'язаних з історією місцевого краю, медицини, поведінкою людини в екстремальних умовах окупації. Одним з актуальних питань з вивчення реалізації плану «Т-4» є тема участі медичного персоналу в цих акціях, їх мотивація, сумніви тощо. У цій статті мова піде про біографію відомого психіатра, професора Д. Б. Франка, фінальний період життя якого був пов'язаний з Дніпропетровськом. Наприкінці життя він постав перед складним моральним і професійним вибором: проводити евтаназію для психічно хворих, чи ні? У нашій розвідці ми спробуємо зрозуміти, чим керувався Д. Б. Франк, роблячи свій вибір.

Окремі віхи життя Давида Франка були реконструйовані завдяки архівним матеріалам, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади України [15] (далі ЦДАВОУ) та архіві СБУ Дніпропетровської області [1–2] (далі СБУДО), які вперше вводяться до наукового обігу. У ЦДАВОУ зберігаються документи особового походження Д. Б. Франка, а саме його С. В., в якому він коротко описав свою біографію та залишив відомості про надруковані наукові праці. Окрім цього, у справі міститься особовий листок викладача, де перелічені мови, якими він володів, курси, що викладав, та інші відомості. У справі «Ігреських лікарів», що зберігається в архіві СБУДО, містяться матеріали слідства над частиною лікарів, яких звинувачували у знищенні психічно хворих. Ці історичні джерела дозволять реконструювати останній, найбільш драматичний, період життя відомого професора, що припав на роки нацистської окупації.

Давид Борисович Франк народився у м. Ковно (Каунас) 1869 р. у єврейській родині. Згадуючи про своє соціальне походження, він відзначав, що належав до міщан. Після закінчення гімназії у м. Рига до 1898 р. навчався на медичному факультеті Юр'ївського університету. Будучи студентом, Франк зацікавився питаннями нейрології та психіатрії, і для поглиблення практичних знань у цій галузі став асистентом клініки нервових та душевних хвороб. Після закінчення університету суміщав лікарську практику з дослідницькою роботою. На території підросійської Польщі у Варшавському університеті став ординантом при кафедрі нервових та душевних хвороб, а потім – ординатором у клініці душевно хворих у Бурашеві Тверської губернії. Після цього молодий лікар переїхав до Москви, де рік працю-

вав у клініці нервових хвороб. Перебуваючи у постійному пошуку і бажаючи підвищити власну кваліфікацію, у 1900 р. Франк виїхав за кордон. Йому пощастило працювати у Берліні у професора Германа Оппенгейма (автора багатьох новаторських праць з питань клінічної неврології) та Мануїла Менделя, який відкрив клініку для психічно хворих у Панкові, що біля Берліна. Також майбутній професор працював у відомих лікарів-психіатрів у Парижі та Гейдельберзі. Усього за кордоном провів три роки, результатом чого стали закордонні публікації, присвячені дослідям, проведеним у лабораторіях Г. Мунка та Г. Оппенгейма [15, арк. 2].

Повернувшись на батьківщину, Франк продовжував дослідницьку роботу, але з початком Російсько-японської війни він був змушений її припинити. У 1904 р. лікар був відряджений до Середньої Азії, а звідти – в м. Біржанде. Там він завідував лікарняним пунктом до 1907 р. Після війни Франк деякий час мешкав у Ялті, звідки його запросили до Риги завідувати лікарнею для нервово та душевно хворих.

У роки Першої світової війни Д. Франк був мобілізований до армії. В 1915 р. його направляють на роботу до евакшпиталю для душевно хворих, що знаходився у Петрограді. У 1916–1917 рр. він стає ординатором Київського військового шпиталю. Після демобілізації Франк переїхав до Ялти, а з встановленням радянської влади повертається до України, де деякий час мешкає і працює в столиці радянської України – м. Харкові. Перебуваючи у столиці, він працює на посаді завідувача секції губернського відділу охорони здоров'я і головним лікарем 28-ї Радянської психіатричної лікарні.

З 1921 р. починається його викладацька кар'єра. У цьому році Давид Борисович був обраний професором на кафедрі кримінальної психології Харківського інституту народної освіти (далі – ХІНО). Того ж 1921 р. Франк обраний професором на кафедрі психології Катеринославського медичного інститут, яку згодом і очолив. З 1925 по 1935 рр. він керував діяльністю кафедри психіатрії.

Переїзд Франка до Катеринослава збігся з трагічними подіями голоду 1921–1923 рр. Саме в цей час масово фіксуються випадки торгівлі людським м'ясом, канібалізму тощо. Д. Б. Франк розпочинає вивчати феномен канібалізму. Про його наукове зацікавлення були повідомлені органи правопорядку, і після арештів «трупоїдів» чи торговців людським м'ясом Давиду Борисовичу надавали можливість працювати з цими людьми для дослідження зламів у їхній психіці. Частина своїх піддослідних він замальовував, шукаючи паралелі у зміні психіки та рисах обличчя. Результатом цієї роботи ста-

ла монографія «Людоєдство» [14], яка надрукована в 1926 р. у Катеринославі. Цю книгу чекала невтішна доля. Через те, що вона містила матеріали, які начебто ганьбили радянський лад, з часом вона була вилучена з усіх бібліотек, і на сьогодні є бібліографічною рідкістю.

Паралельно з працею в медичному інституті у 1923–1925 рр. професор викладав психологію у Катеринославському інституті народної освіти (ІНО). У 1923 р. він організував у Дніпропетровську Інфізм (інститут фізичних методів лікування), де працював старшим лікарем, а з 1925 р. – консультантом. На базі Інфізму Франк проводив заняття зі студентами медінституту. Окрім того, він вів активне громадське життя: очолював наукове медичне товариство, писав науково-популярні статті до місцевої періодичної преси, читав публічні лекції [14, арк. 3 зв.].

В особовому листку професора міститься інформація, що він вільно володів російською, німецькою, англійською та французькою мовами. Він наголошував, що може викладати й німецькою мовою. Слід передбачити, що у мовному питанні він відчував певний дискомфорт, оскільки час його роботи у виші припадав на період українізації, і від викладачів вимагали читати лекції та проводити семінарські заняття українською мовою. Скоріш за все, українську мову професор так і не вивчив, бо у графі «мова викладання» зазначав російську [14, арк. 1]. Стосовно родинного стану, з анкети відомо, що він був одружений і мав трьох дітей [14, арк. 1].

Давид Борисович був відомою у місті людиною. Про це можна зробити висновок зі спогадів математика, академіка С. М. Нікольського, який у 1920-х рр. був студентом Дніпропетровського ІНО: «...Потом вышел доцент физмат факультета

Борис Давыдович Франк. Он был сыном известного в Днепропетровске психиатра» [3]. У цих спогадах також згадується, що сина Д. Б. Франка звільнили з Дніпропетровського інституту народної освіти за політичними звинуваченнями.

У 1930-х рр. Д. Б. Франк починає працювати в Ігреській психіатричній лікарні. На початок 1940-х рр. вона була одним з найвідоміших лікувальних закладів республіканського значення. На лікуванні перебувало до 1500 пацієнтів, було підсобне господарство [4, с. 17].

З початком радянсько-німецької війни постало питання про евакуацію лікарні, але персонал відмовився, адже у стислі строки це не можливо було здійснити. На той момент Борису Давидовичу було 72 роки, і він мав шанс евакуюватися, але з невідомих нам причин не зробив цього. Можливо, дався взнаки поважний вік, а можливо, він не бачив загрози у нацистському режимі.

Як склалося його життя у період окупації, ми знаємо лише з допитів та матеріалів слідчих справ лікарів, що працювали з ним.

Перед окупацією міста лікарню очолював В'ячеслав Васильович Гончаров*. Так само, як і Д. Б. Франк, він навчався на медичному факультеті Юр'ївського університету, можливо, це визначило у подальшому приязне ставлення до останнього.

Невдовзі після окупації міста, у серпні 1941 р., у поле зору нової влади потрапили заклади для психічно хворих, пацієнти яких мали бути знищені у межах реалізації плану «Т-4»**.

У жовтні 1941 р. до лікарні прибули представники Гестапо. За свідченням О. Максюті***, перекладачем під час їхнього візиту був Д. Б. Франк. Вони повідомили В. В. Гончарова про необхідність залишити у лікарні лише 100 хворих. Інших вони вимагали по-

* В'ячеслав Васильович Гончаров 1871 р.н., уродженець Катеринославської губернії. 1903 р. закінчив Юр'ївський університет, медичний факультет. Працював лікарем у залізничних лікарнях. У 1923 р. заарештований Синельниківським ОДПУ (Об'єднаним державним політичним управлінням) за підозрою у шпіонажі. 1938 р. засуджений до 4 років позбавлення волі за контрреволюційну агітацію. У 1939 р. звільнений за касацією. Того ж року влаштувався лікарем-терапевтом Ігреської психіатричної лікарні. В період евакуації радянської влади (серпень 1941 р.) назначений директором цієї лікарні. На цій посаді перебував до серпня 1942 р. За рішенням суду визнаний винним у знищенні частини хворих. Засуджений до вищої міри покарання – розстрілу [2, арк. 73].

** У період окупації на території Ігреської лікарні перебувало більше тисячі пацієнтів, 70% з них були придатні до фізичної праці. Окупанти для знищення пацієнтів залучили лікарів та середній медичний персонал. Починаючи з кінця жовтня 1941 р., протягом трьох місяців було знищено до 800 пацієнтів. На перших етапах умертвіння відбувалося шляхом введення смертельних доз морфію. Після того, як морфій закінчився (у січні), у Гестапо прийняли рішення розстріляти частину пацієнтів. До розстрілу приготували 200 осіб і на ніч замкнули в неопаленому гаражі, до ранку частина з них померла від переохолодження. А команда, що повинна була їх розстрілювати, так і не з'явилася (була завантажена роботою у місті). Тоді лікарі прийняли рішення замість морфію вводити нашатирий спирт та інсулін. На початку 1943 р. ті пацієнти, що залишилися живими (приблизно 60 осіб), були розстріляні. Загальну кількість жертв підрахувати надзвичайно складно. Оскільки у лікарню під час окупації продовжували надходити пацієнти з інших міст і сіл, а документація про рух хворих була знищена. В середньому можна говорити про приблизну цифру до 1500 осіб [1, 2].

*** Олена Дмитрівна Максютя-Зайцева 1908 р. н., уродженка Катеринослава. 1938 р. закінчила Дніпропетровський медичний інститут, мешкала в с. Карла-Маркса (Ігрень). До окупації працювала лікарем-терапевтом психіатричної лікарні. В період окупації завідувала медичною частиною. За рішенням суду визнана винною у знищенні частини хворих. Засуджена до вищої міри покарання – розстрілу [2, арк. 73].

збавити життя медичним шляхом. Директор лікарні спочатку відмовився виконувати цей наказ, на що отримав обіцянку, що йому особисто нічого не доведеться роботи, оскільки «брудну роботу» будуть виконувати рядові лікарі. Йому було доручено лише контролювати процес.

З приходом нацистів розпочалася антисемітська пропаганда, яка дуже швидко переросла у практичну діяльність. Наслідком цього стало те, що у поле зору Гестапо потрапили євреї-лікарі. Восени 1941 р. В. В. Гончарова викликали до Гестапо і поцікавилися постаттю професора Д. Б. Франка та його дослідженнями. В. В. Гончаров повідомив, що Д. Б. Франк – людина високого розуму, цінний вчений-психіатр і попросив залишити його для наукової роботи у лікарні [1, арк.18]. Але це прохання залишилося без уваги. Скоріш за все, це було пов'язано з тим, що саме в той час розпочалися перші акції масового знищення євреїв у місті. Тому усіх лікарів-євреїв заарештували. Поміж них був і Д. Б. Франк. У зв'язку з цим В. В. Гончаров знову відправився в Гестапо з проханням, щоб їх звільнили. На цей раз його прохання виконали, і бранців звільнили [1, арк. 18–19].

Нам точно не відомо, якою була позиція професора Д. Б. Франка стосовно евтаназії. Можемо лише припустити, що вона була негативною. Але антисемітські практики влади поставили професора перед важким вибором: боротися за власне життя, відбираючи його в інших, чи загинути самому. Свій вибір він зробив на користь першого.

За показами О. Максюті, на початковому етапі Д. Б. Франк був одним з відповідальних за знищення: «Професор по національності був єврей, цим самим він рятував собі життя» [1, арк. 53]. З її показів виходить, що перші хвилини знищення хворих організував професор: «...Професор Франк, в свою чергу, пройшов по відділенням і визначив осіб, що підлягали отруєнню у першу чергу, вказав на тих хворих начальникам відділень. Як мені відомо, у першу чергу, для умертвіння професор Франк обрав євреїв та слабко (*мабуть, описка і малося на увазі «сильно» – А.В.*) хворих» [1, арк. 54]. Цій цитаті важливо дати коментар. Справа в тому, що принцип відбору першої групи хворих не був складений самим Д. Б. Франком. На той момент у подібних ситуаціях вже існувала усталена практика нацистів – знищувати першими євреїв та тяжко хворих.

Виникає питання, які моральні імперативи змусили Д. Б. Франка зробити подібний вчинок, окрім того, що він був єврей і сподівався

врятувати собі життя співпрацею, як зазначила у своїх свідченнях О. Максюта. Скоріш за все, не це було ключовим у мотивації. Адже більшість лікарів, що чинили евтаназію, були українцями, росіянами, німцями, і перед ними це питання фізичного знищення не стояло так гостро.

Коли лікарі дізналися, яке доручення вони мали виконати, частина з них написала заяви про звільнення, які не були задоволені Директор лікарні повідомив про це Гестапо, але у силовому відомстві попередили, що бажаних звільнитись очікує доля пацієнтів [1, арк. 1–37]. І частина лікарів заяви забрала, а частина звільнилася. Як правило, звільнилися молоді лікарі, що не були прив'язані родиною, житлом до цієї лікарні. Ми напевно не знаємо, які виправдання шукав собі професор, адже жодних особових джерел про його ставлення до подій не збереглося. Проте з матеріалів допитів його колег, які займалися знищенням хворих, ми можемо побачити колективну позицію лікарів і середнього персоналу. Вона зводилася до того, що медики усвідомлювали, що виконували злочинні накази, але позиціонували себе безвільним інструментом у руках окупантів. Кожен з них, визнаючи, що їхні дії потягли за собою смерть пацієнтів, при цьому не вважав скоєне злочинним [1, арк. 17–18, 443–466]. Скоріш за все, такою логікою керувався і Д. Б. Франк.

Морально-психологічний клімат у колективі лікарні був складним. Національне питання постало надзвичайно гостро, особливо для єврейських співробітників. Так, на одному із зібрань лікарів лікар Овсюкевич почав звинувачувати В. В. Гончарова, що той тримає на роботі проф. Д. Франка – єврея. Лікарка Бадер (німкеня за національністю, дружина Овсюкевича) з цього приводу додала: «Я німка, маю двох дітей і мені не дають молока, а єврею Франку дають, замість того щоб його знищити» [1, арк. 90].

Скоріш за все, на момент окупації Д. Б. Франк мешкав сам, оскільки в жодних згадках не йшлося про його родину. Можливо, саме через його самотність та наукове минуле адміністрація лікарні ставилася до нього з особливою турботою.

Восени 1942 р. через донос частини лікарів директора лікарні В. В. Гончарова розпорядженням гебіт-комісара було звільнено. У доносі повідомлялося, що В. В. Гончаров переховував від німецької влади єврея Д. Б. Франка [1, арк. 276].

Після втрати покровителя в особі директора лікарні шанси врятуватися від Голокосту в професора Д. Б. Франка були мінімальними.

У публікації І. Щупака [16] наводиться уривок з документа, в якому згадується про вбивство професора Д. Франка: «Среди персонала больницы были и евреи: первый заведующий кафедры психиатрии профессор Д. Б. Франк, возглавлявший кафедру с 1921 по 1937 годы; зав. аптекой Шимон Вольфович с семьей и начальник отдела кадров Островский. Их расстрелял полицай по фамилии Берг (из местных немцев-колонистов)».

Отже, Давиду Борисовичу Франку протягом життя вдалося реалізувати успішну наукову кар'єру. Він повною мірою реалізував себе у

сфері наукових інтересів, залишивши значну наукову спадщину, на яку чекала невтішна доля.

Дніпропетровський період життя Франка приніс йому визнання як відомого педагога та вченого. Але разом з тим за часів нацистської окупації перед ним постало складне етичне та людське питання. За імперативами своєї професії він був покликаний рятувати людей! Усе своє життя Франк присвятив тому, щоб ця мета була реалізована. Свій моральний вибір він міг «виправдати» тим, що вважав себе лише виконавцем, який під страхом смерті виконує злочинні накази.

Бібліографічні посилання

1. Архів Дніпропетровського обласного управління СБУ. Дело по обвинению В. В. Гончарова и других: в III-х т. – № 440.

2. Архів Дніпропетровського обласного управління СБУ. Литерное дело. Расследования о разрушениях и злодеяниях немцев в гор. Днепропетровске: в III-х т. – № 6.

3. Никольский С.М. Воспоминания [электронный ресурс] / Сергей Никольский. – Режим доступа: <https://www.shevkin.ru/?Action=Page&ID=412> (дата звернення 12.09.18).

4. Очерки истории: из века в век... / Днепропетровская областная клиническая психиатрическая больница / Ю. Н. Завалко (ред.), М. Ф. Андрейко (сост.). – Д., 2007. – 189 с.

5. Петрюк П. Т. Психиатрия при нацизме: характеристика некоторых трагических особенностей. Сообщение 1 // Психічне здоров'я. – 2010. – № 3. – С. 71–80.

6. Петрюк П. Т., Іванічук О. П. Психиатрия при нацизме: медицинские эксперименты на живых людях. Сообщение 5 // Психічне здоров'я. – 2011. – № 4. – С. 65–76.

7. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: насильственная стерилизация душевнобольных и других лиц. Сообщение 2 // Психічне здоров'я. – 2011. – № 1. – С. 54–62.

8. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: последствия дегуманизации психиатрической практики на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 7 // Психічне здоров'я. – 2012. – № 2. – С. 77–89.

9. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с активным участием психиатров. Сообщение 3 // Психічне здоров'я. – 2011. – № 2. – С. 53–63.

10. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с массовым участием психиатров. Сообщение 4 // Психічне здоров'я. – 2011. – № 3. – С. 69–77.

11. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. Сообщение 8 // Психічне здоров'я. – 2012. – № 4. – С. 109–115.

12. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: убийства душевнобольных на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 6 // Психічне здоров'я. – 2012. – № 1. – С. 88–92.

13. Федотов Д. Д. О гибели душевнобольных на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны // Вопросы социальной и клинической психоневрологии. – 1965. – Т. 12. – С. 443–459.

14. Франк Д. Б. Людоедство. – Екатеринбург, 1926.

15. Франк Д. Б. [Особова справа] // Центральный державный архив вищих органів влади України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 8086.

16. Щупак Ігор. Навіщо донька нацистського офіцера досліджує злочини свого батька в Україні [Електронний ресурс] / Ігор Щупак // Українська правда. Історична правда – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2016/11/17/149325/> (дата звернення 16.09.18).

References

1. Arhiv Dnipropetrovs'kogo oblasnogo upravlinnya SBU, Delo po obvineniyu V. V. Goncharova i drugih. V III-h tomah. № 440. [The case is on the charge of V.V. Goncharov and others].

2. Arhiv Dnipropetrovs'kogo oblasnogo upravlinnya SBU, Liternoe delo Rassledovaniya o razrusheniyah i zlodiyaniyah nemcev v gor. Dnepropetrovske. V III-h tomah. № 6. [Investigations on the destruction and defecations of the Germans in the city of Dnepropetrovsk].

3. Nikol'skiy S. M. Vospominaniya [Memories]. Available at: <https://www.shevkin.ru/?action=Page&ID=412>. (accessed 12.09.18).

4. Zavalko Y. N., Andrejko M. F. (2007) Ocherki istorii: iz veka v vek... Dnepropetrovskaya oblastnaya klinicheskaya psihiatricheskaya bol'nica [Sketches of history: from century to century ... Dnipropetrovsk Regional Clinical Psychiatric Hospital]. Dnipropetrovsk. (in Russian).

5. Petryuk P. T. (2010) Psihiatriya pri nacizme: harakteristika nekotoryh tragicheskikh osobennostej [Psychiatry at Nazism: a characteristic of some tragic peculiarities]. *Psihichne zdorov'ya*, no. 3, pp. 71–80.

6. Petryuk P. T., Ivanichuk O. P. (2011) Psihiatriya pri nacizme: medicinskie ehksperimenty na zhivyyh lyudyah

[Psychiatry at Nazism: medical experiments on living people]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 5, pp. 65–76.

7. Petryuk P. T., Petryuk A. P. (2011) Psihiatriya pri nacizme: nasil'stvennaya sterilizaciya dushevnobol'nyh i drugih lic [Psychiatry at Nazism: Forced sterilization of mentally ill and other persons]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 2, pp. 54–62

8. Petryuk P. T., Petryuk A. P. (2012) Psihiatriya pri nacizme: posledstviya degumanizacii psihiatricheskoj praktiki na vremenno okkupirovannyh territoriyah SSSR [Psychiatry at Nazism: the consequences of dehumanization of psychiatric practice in the temporarily occupied territories of the USSR]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 7, pp. 77–89.

9. Petryuk P. T., Petryuk A. P. (2011) Psihiatriya pri nacizme: provedenie «Akcii T-4» s aktivnym uchastiem psihiatrov [Psychiatry at Nazism: holding «T-4 Promotions» with the active participation of psychiatrists]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 3, pp. 53–63.

10. Petryuk P. T., Petryuk A. P. (2011) Psihiatriya pri nacizme: provedenie «Akcii T-4» s massovym uchastiem psihiatrov [Psychiatry at Nazism: the holding of the «T-4 Promotion» with the mass participation of psychiatrists]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 4, pp. 69–77.

11. Petryuk P. T., Petryuk A. P. (2012) Psihiatriya pri nacizme: rasstrel nemeckimi okkupantami pacientov

Saburovoj dachi [Psychiatry at Nazism: the shooting of the German occupiers of the Saburova dacha patients]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 8, pp. 109–115.

12. Petryuk P. T., Petryuk A. P. (2012) Psihiatriya pri nacizme: ubijstva dushevnobol'nyh na vremenno okkupirovannyh territoriyah SSSR [Psychiatry at Nazism: killing of mentally ill in the temporarily occupied territories of the USSR]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 6, pp. 88–92.

13. Fedotov D. D. (1965) O gibeli dushevnobol'nyh na territorii SSSR, vremenno okkupirovannoj fashistskimi zahvatchikami v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [On the death of mentally ill in the territory of the USSR, temporarily occupied by fascist invaders during the Great Patriotic War]. *Voprosy social'noj i klinicheskoy psihonevrologii*, pp. 443–459.

14. Frank D. B. (1926) *Lyudoedstvo* [Cannibalism]. Ekaterinoslav. (in Russian).

15. Frank D.B [Osobova sprava] // Central'nij derzhavnij arhiv vischih organiv vladi Ukraïni. F. 166, op. 12, Spr. 8086. [Frank's personal affair]

16. Shcupak Igor. Navishcho don'ka nacists'kogo oficera doslidzhue zlochiny svogo bat'ka v Ukraïni Ukraïns'ka pravda. Available at: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2016/11/17/149325/>. – Zagol. z ekrana (accessed 16.09.18).

Надійшла до редколегії 08.07.18